

Sorsok, sorsmetaforák

NÉMETH LÁSZLÓ: SÁMSON

A második világháborús ájulás után Németh László első szívdobbanása egy verses dráma volt. A korszaknyitó műben „sámsoni” életrelobbanás dörömbölt; a kiégett otthon, fölrobbant hidak, hanyattdőlő házfalak és hullák fővárosi emlékképeit feledtető „idillben”, Békésen kinőtt a haj és visszatért az erő. A köztudat legalábbis így tartja számon, főként Németh László vallomásai alapján. Nyilvánvaló eretnokség tehát, ha most mégis megkérdezzük: *mikor is írta Németh e művét?* A gyanút egy kisebb ellentmondás alapozza meg: a dráma először 1958-ban a Kortársban még autentikusan 1945-ös szöveggként jelent meg, változatlan szövege viszont ugyanabban az évben a Társadalmi drámák első (majd 1964-es második) kiadásban már kettős, 1945—1957-es keltezéssel, olyasmit sugallva, hogy a darabba 12 év élménye oldódott bele. S hogy teljes legyen az öszövettségi bíra rejtvényeihez illő talány, Németh az életműsorozatba újra 1945-ös műként illesztette be a Sámson. Az elemzők talán ezért sem szenteltek különösebb figyelmet a keletkezési körülmények ellenőrzésének, noha a dráma élettörténete, hányódása indokolná, hogy az alapszöveget elkülönítsük az esetleges utólagos betoldásoktól. A sorsához ugyanis málló kézírathalmok társasága, kisasszony-szoknyák szelében el-elröppenő kéziratlapok, fakuló ceruzasorok, öszszekuszálódott számozás, tehát a kéziratromlás különös esélyei asszociálódnak. Az író egyik lánya még 1956 előtt megpróbálta az ákombákombokból kimenteni, ám a gépelt Sámson a „megfejtetlen helyek” kisebb hézagaival sikerült csak átadnia apjának, aki majd 1957-ben olvasta át, tizenkét évvel a fogadás után, s „három-négy helyen”, ahol az lehetetlen volt, mint „óvatos restaurátor” ki is egészítette. Számos további kétely is ösztönzi a kérdésfelvetést. Ha 1945 májusáig valóban elkészült a darab, amely a visszatérő erőről szolt, s írója megújhodása „dörömbölt, kérkedett” benne, egyes értelmezések szerint Németh László felszabadulása volt, akkor miért nem kért és kapott szerepet az író és az új kor meglehetősen ellentmondásos viszonyának elrendezésében, amelyre akkoriban jó néhány kísérlet történt? Miért nem publikálta, a többi drámájához hasonlóan? Miért nem adta be a Nemzeti Színháznak, amikor még hitték, hogy színpadra juthat? Nyilatkozatokból tudjuk, hogy a mű Németh Lászlónál koncipiálás dolga, „akkor van meg, amikor megfogant — a megírás idő és kedv kérdése”. Lehet, hogy az 1945-ös fogantatást bibliai tartamú vajúdás követte, s a Sámson a konceptusból csak 1957-ben bontotta ki? Németh szépiróként a szenvedéseivel nézett farkasszemet. A megkopasztott, malombörtönbe taszított Sámson erejének megújulásáról, a kinőtt hajról szóló drámát olvasva kibeen ne ötlött volna fel 1958 legelején, hogy a szerző egészen friss sebeit takarta ki? A fogságba vetett öszövettségi bíra és vidékre lezuhant pesti író között könnyű párhuzamot vonni. Maga Németh László is utalt ilyesmire az előszóban: „Csakugyan: nem ütött-e ki engem is épp akkoriban a játékból az irodalmár nép, nem forgattam-e én is tíz éven át, előbb mint óraadó, majd mint fordító a malomkövet; nem lóhetett-e belém s a megtorlás reményével az orvul visszatért erő?”

Mikor is írta tehát Németh László a drámát, pontosabban mit mikor dolgozott ki belőle; 1945-ben túljutott-e a drámaterven? Félmúltunk sorsfordító pilla-

natai, 1945 és 1956, amelyekkel a dráma állítólagos megírása, illetve publikációja összekapcsolódik, továbbá Németh László különleges érzékenysége a közösségi kérdésekre e talányt filológiai bibelődésből elsőrangú értelmezési kérdéssé avatja.

Az írói szándék és az alkotói világkép fölfejtésének kiindulópontja, a gépelő papírra írt, tintaceruzás kézirat tüstént elfeledtette a tisztázandó célt, gyanút és feltevéseket. Megbabonázó volt „a ceruzát megelőző mondatok nyüzsgése, a fogalmazás megindult szekréciója az agyon”. A teremtés csodája, hogy Németh 1945 kora tavaszán, bizonytalan, menekülésszerű helyzete ellenére, mintha Proust parafaszobájában ülne, „az elsüketülésig belegubózott” költői ihletébe, „külső körülményeinek” és „lelke belső állapotának” szinte elképzelhetetlen distanciáját teremtette meg. Művein sokszor átvért a fájdalom, gennyedő, sipolyos sebekbe tapadt a kötésként rápólyált dráma; itt „szíve poklát a művészet mennyországából” nézte. A Sámsonban valóban szóhoz jutott a fiatalon elfojtott költő jutott szóhoz, ahogy Németh írta, „az ő átültetett szíve vert az óriási testben”. A kézirat Németh páratlan zsenijének a bizonyítéka, abszolút művészt jelez. Biblikusán emelkedő, poetikus nyelve nem hosszas javítgatások során csiszolódott; a költészet fénye ott táncolt mindvégig a halványlilás tintaceruza hegyén, egyazon lendület írta és indázta be sűrű javítgatásokkal a szöveget. Ihletettségről, a költői képzelet szabad futását kottázó gyors munkáról árulkodnak a lapok. Az autográf egységes benyomást tesz az olvasóra. Kristó Nagy István szerint, ő pedig igazán közelről láthatta az író módszerét, egy-egy mű szerkezete általában készen volt már, amikor Németh a kéziratlapok fölé hajolt, amit leírt, szinte véglegesnek bizonyult. A Sámson kézírata e megfigyelést igazolja.

A dráma tehát (s nemcsak a konceptusa) 1945 kora tavaszán elkészült. Kérdés azonban, mennyiben csonkult, morzsolódott az évek során, a megfejtetlen hézagok mennyi helyet kínáltak az 1957-es óvatos restaurációnak? A dráma ismert szövegének egybevetése a kézirattal, s az azt ksilabilizáló Németh Judit kissé még iskolás kézírású átiratával, azt bizonyította, hogy a szöveg autentikusan 1945-ös, a „restaurálás” elenyésző, ahogyan azt Németh is említette, csak óhat kisebb javításra szorítkozott; észre sem venni az apró vakolást a dráma hatalmas épületén. A Judit olvasatában maradt hézagok — két helyen mintegy hét-sornyi, egy fiatal lány számára merész kifejezések, szabadabb asszociációk — az eredeti kéziratban jól kibetűzhetőek, s azonosak az ismert változattal. Az utólagos, feltehetően 1957-es javítások és húzások pedig stiláris jellegűek, néhány, az eredeti szándékot nyersebben megfogalmazó szót javított át, „*a megnyugvó emberi természet*” helyett „*az aljas élni akarás*”; „*a valóság ellen*” helyett „*a nagyobb isten ellen*” szerepel, a *düh* szót a *kínnal* cserélte fel. A legjelentősebb változtatást — húzást — az alábbi két részben találjuk; a szögletes zárójelben állókat elhagyta Németh.

SÁMSON

Nehéz a színlelés

annak, ki szívével egy üres világba néz,
[melyben nincs tárgy s öröm, mi színlelni késztet]
s elérnie, bosszún kívül nincs semmi érdemes.

...

SÁMSON

Egy gondolat ment át lelkemen hangosan. [A bosszú.]
[De nem.] Add a karod, hogy megfoghassam hited —
hinni akarom, hogy tart tisztább hangot is
fülünknek a világ.

A szövegvizsgálat kétségtelenné teszi, hogy nincs későbbi „tartalmi” beszűrődés, a drámát olyan élményekből kell értelmezni, amelyek 1945 március—ápriliséig kialakultak, s egy kész, szinte tökéletes mű lappangására kell magyarázatot találni: vajon miért nem jutott napvilágra — Németh László akkoriban írt darabjaihoz hasonlóan — a Sámson, s miért éppen 1957-ben „mentette meg” az életmű javára.

Németh László felszabadulás utáni írói korszakát elemezve általában abból szoktak kiindulni, hogy 1945-ben álmaira borult a história. E beállítás azt sugallja, hogy Németh 1945 tavaszán a harmadik út illúziójában hitt, amelyet azután váratlanul szétzilált a történelem. Németh — épp ellenkezőleg — már 1943-ban tudta, hogy nézetei „időszerűtlenek”, Magyarország átalakításának, amelyre pedig az életét tette föl, nem a vezérei, hanem a „proskribáltjai” közé kerül, akkoriban állítólag még „kötéllel” is megfenyegették. Veres Péter emlékezete szerint Németh Lászlónak az ostrom idején nemcsak a nyilasoktól kellett tartania, „hanem már majd némely »baloldaliaktól« is. Csak az értetlenektől és az irigyektől, de azoktól nem mentes semmiféle oldal” — tette hozzá. A békési lehúzóadás — kár lenne szépíteni — *menekülés* volt. Püski Sándor mesélte el, hogy Németh Lászlót az ostrom után Illyéséknél találta, a házuk kiégett, felesége megsebesült, a kislányok betegek, ellátatlanok voltak. Ekkor ajánlotta fel, hogy leviszi szülőfalujába, Békésre, ahol feltáplálják őket. Némethnek így indokolta az utat, valójában azonban féltette őt az utcai vagy szervezett politikai indulatoktól, amelyeket akkor már tapasztalt. Püski azt is tudta, hogy a népi mozgalom balszárnya Némethtel sem vállalja tovább az együtthaladást, Püskivel is csak akkor, ha megtagadja. A lakásgondoknál és ellátási mizériánál is nagyobb fenyegetettség, a heccelhető, felszítható tömegindulat áradásából menekült tehát Németh Békésre, az emberi viszonylataiban áttekinthető községbe, Püskiek oltalmába. Ám nem a jövő elől. Nem tiltakozásul. Amennyire téves Németh Lászlóban ekkoriban boldog és felszabadult embert látnunk, aki „fényes és harsonaszerű korszaknyitásra” készül az új világban, legalább annyira téves, hogy a történelem ekkor nyújtotta be a számlát a Holt-Körösre futó kertben le s föl járó, Sámson hördüléseit lelkéből kihallgató, a feltoluló verssorokat hangosan mondogató, térdén vagy tálcán sebtiben jegyző írónak. A harmadik Magyarországot ugyanis nem a háború seperte el; reális történelmi alternatívaként nem is létezett, csupán egy javaslat maradt a Horthy-rendszerrel folytatott ellenzéki vitában. Németh álmaira már a harmincas években ráborult a történelem, amikor az úgynevezett minőségiszocializmus nem tömegesedett mozgalommá. Pontatlan a beállítás, noha a jelenlevők már frissiben úgy rögzítették, hogy Németh László 1943 augusztusában a szárszói konferencián újra a harmadik út koncepciójával állt elő. Epp ellenkezőleg, beszéde ihletője „az elmulasztott alkalom” kétségbeesése, hogy „a művek alján leszűrődő halk magyar ideológia” érese lassúbb volt, s fűgőbb a történelem futása. A Szárszón előadó Németh Lászlóról megrögzült képben Németh valóban harmadikutas ideológiája vetül rá sajátos — nem harmadikutas — szerepvállalására. Ekkor már „nem a maga irányát kereste”, hanem a küszöbön álló változásokról adta le, a nép érdekében, írói felelősséggel „érzékeny műszerként” a lelkében kialakult jelzéseket. Nem érintetlenül a minőségiszocializmustól, ám nem is a marxista szocializmuskép ellenfeleként. A sztálinizmusnak a magyar fejlődésben elkerülhető hibáira hívta fel a figyelmet. Németh gandhiánizmusa idegenkedett a revolúciótól, ő a lelkek forradalmát sürgette, kritikája mégis a forradalmi humanizmus álláspontját tükrözi, ami már önmagában is komoly közeledés a küszöbön álló változásokhoz: előképe annak a kertésznek,

akit benne a hatvanas években felismertünk. Nem másfajta csemetét akart ő már akkor ültetni (vagy 1956-ban: baltát tenni a törzsre), hanem csak a fattyat, a vadhajtságokat nyesi, nemesít-oltogat.

A Sámson-dráma kérdésfelvetése, hogy képes-e az ember felülemelkedni tipródásain, az értelem avagy a sértett indulat győz-e, korántsem egyszerűsíthető le „az új világ fogadásának és az új világ általi fogadtatásának súlyos dilemmájára”. A darab keletkezését nem az átalakulás bizó vagy gyanakvó szemlélete, a hit vagy hitetlenség választáskényszere motiválja. Valaminő választás utánjában vagyunk már, az egykor kelepcebe esett vermében, a malombörtönben. Miért lenne a közösségre találás útja Németh László számára ez idő tájt megoldatlan és megoldhatatlan, amikor az mindig is feloldhatatlanul ellenmondásos volt a számára, de nem gondolatilag, az írói világképben, hanem a közszerepléseiben okozott zavarokat? Ilyesmi azonban akkoriban nem fenyegette; Németh sajátos habitusa hihetővé teszi: szerencsésjének tartotta, hogy nem kapott közhivatalt, megbízásokat. Szárszói beszédében félreérthetlenné tette, hogy sokkal inkább belefónódott a társadalmi átalakulás ügyébe, „semhogy vele szemben aggódni tudna önmagáért”. „Én, bármit kezdjenek, még ha ellenem is, bajtársuknak érzem magamat, s mint szurkoló, mellettük leszek” — üzeni meg az átalakulás vezéreinek. A szocializmus alapköveteléseit, a dolgozó osztályok felszabadítását, a volt uralkodó osztályok likvidálását, az államosításokat, tehát az 1945-tel beköszönő változások céljait osztotta ő is, talán lelke mélyén még abba is beletörődött, hogy az odaezető út nem az óáltala eltervelt lesz. Félreismernénk Németh Lászlót, ha a békési elvonulásban tüntető szembenállást látnánk; félrehúzódása már-már gesztusértékű, vállalja a szerepét: a kirekesztést; boldog titka („majd megmutatom én”) az aluról és előlről kezdés útján való bizonyítás szándéka. Természetesen nem valaminő elvont eszme, az „átalakulás vezérei”, hanem önmaga és a nép (a közmegítélés) számára, amely néhány írásáért a legszívesebben börtönbe dugta volna, a szellemi életbe, legjobb esetben is csak múltja teljes megtagadásával engedte volna vissza. Németh az inkriminált műveit sosem szégyellte, a szárszói beszédére egyenesen büszke volt. Kompromisszum nélkül kereste az együttműködés lehetőségét, feladatokat is vállalt a közös cél érdekében. Beilleszkedése tehát nem az ő dilemmája volt akkoriban, hanem a proletárdiktatúra próbatétele: „ki tud-e tágulni akkorára a szocializmus, hogy az ilyenfajta emberség”, mint az övé, „vizeiben elkeveredhessék”. Németh mégis drámai életérzéssel esett át már az első békési napokon-heteken, mielőtt a szorongások lidérceit előállíttatása és valtatása materializálta volna. Ami gyötörte, élete talán legmélyebb rétegeit érintette. Németh a fokozatosan hangjára találó demokrácia tükrében karanténra szánt fertőző szörnyetegként látta viszont magát, éppen húszéves írói munkásságát. Egy tolsztoji lélek nem mondhatta fel saját meggyőződését és felelősségét; a döböntő tükörkép pedig többet kívánt a józan önkritikától, sőt, még a kisebb jóvátételektől is elriasztott. A tükröt értelmetlen lett volna bezúzni vagy hibáztatni, hisz ugyanolyan szilárd valósága volt csapdahelyzetének, mint írói meggyőződése. Miért így esett át az új érába, független írói múltja miért említődik együtt a bűnös rezsimmal, amellyel szembenállt, jövőért vívó csatái ellenére őt miért nem verbuválják az átalakulás vezérei, vagy legalább megbecsült segédcsapatai közé? A vidékre lezuhant író életérzése (mikor mások éppen fölfelé emelkedtek), a bukó angyalé. A drámai vég, a bűn és bűnhődés motívuma foglalkoztatja. A bűn Németh László írói világképében szociális és nem kriminalisztikai kategória, tolsztoji és nem dosztojevszkiji ihletésű. Tárgyi bizonyítéka (bűnjele) például egy családi ház, amely természetesen jelkép, ahogy Németh írja: „a kalit-

kát vagy mondjuk kelepcét jelenti, melybe a gondolatait követő elméleti embert ejti — családja igényein át — a polgári élet”. Németh László bukása okát egy korábbi „bűnbeesésében” sejtí: másként élt — a polgári élet rabságában —, mint gondolkodott; emberi és írói szándékait nem tudta az életmódjával definiálni. A harmincas évek derekától, miután belátta, hogy a kisebb huzatok nem szellőztethetik át a politika zeg-zugait, a reformok hitele lejárt, a szétvetés és újra-illesztés következik, nagy kísérletre készült: eszméit „prófétaaként”, azaz önmaga életpéldájával akarta terjeszteni, az „életre egy tiszta, idea-világosságú megoldást” akart mutatni. Utópiákban megálmodott, a Cseresnyés című drámájában is ábrázolt „telepet” próbált alapítani, az új társadalom egy kis sejtjét. A férfi-álmokat azonban legyőzte a mindennapokra, s a lányai jövőjére gondoló asszony-reális. A telepre szánt pénzből a gyarapodó család részére villa épült Buda zöld-negyedében. Ez az a bizonyos kalitka, amely, mint jelkép, legtöbb korabeli művében felbukkan, majd minden kéziratlapon ez a konfliktus kért betűt ekkoriban: „az eszmék embere abban a pillanatban, amikor fokozott szükségét érzi, hogy élete és gondolatai közt a megfelelést kristálytisztává, mindenki által szemlélhetővé tegye: egy hazug látszat, idegen életstílus rabjává lesz, s bár egyéni élete nehezebb a mosónénál, bárki szemére lobbantathatja, hogy másképp él, mint ahogy gondolkozik”.

A bibliai Sámson-monda főmotívuma, a férfi haját levágó, s ezzel erejét szegő nő, az így rabul ejtett, megcsalt férj, a „nemek harcát” pompás mítoszba sűrítő történet Németh László lelke tartalmát fedő szimbólum; e monda irodalmi átvételét jellemzően olyan íróknál találjuk meg, akiknek a Delila-komplexus, Némethhez hasonlóan alapélményük, mint például Madáchnak, Alfred de Vigny-nek, Miltonnak. Ha az 1945-ös Németh-féle feldolgozás „értelmét” az író korábbi művei, például a társadalmi drámák felől keressük, látható, amit Németh László szavaival lehet a legszabatosabban kifejezni: mítoszi méretű kibeszélőt talált a harmincas évek társadalmi drámáinak forrongó életanyagára; „most már nem a hősök tálalják ki, aminek tolmácsai lettek. a darab mélyébe van beírva, de annál keményebben”. A Sámson-történetben Németh megtalálta sorsmetaforáját (mítoszban a toposzt).

A vak Sámsonat ugyanis nem a múlt foglalkoztatja: „*Kik a régi szemmel / látatok s láttok, jobban tudhatjátok, / mit miért tett Sámson, mint én, aki tettem. / Büntetését hordom [...]*”; bánattal borul el viszont szíve „*Egy asszonyért; / Az emberiségért — melyben tisztasággal / s erőmmel ez lettem.*” Delilának, aki nyugtalanító álmát elenőrizni oson a malombörtönbe, felrója Sámson: „*A mások gonoszága tűzhányóvá tett; / a tied, hálátlan, leroskaszt. Azt még / a tisztító harag kiegészítheti, / úgy hiszi. — De nem egészében rossz-e / az élet, s szégyen az embernek létele, / ha egy Delila Sámsonnal így bánt.*” Németh személyes fájdalma, hogy nem állhat csupasz szándékaival a történelem ítélőszéke előtt. Ha megbánt valamit a múltjából, azt bizonyosan, hogy nem Cseresnyés Mihályként. A „Győzelem” élményével ért az új világba, megbánta, hogy az egyik lába bennmaradt a pezsgős vödörben, mint Horváth Endrének, megbánta, hogy Nagy Imreként, Sántha Endreként nem tépte ki magát a „kardhányók” világából, nem élt, ha a magány farkasaként is, a maga növésterve szerint. A lírai torokszorulás, amely Németh számára a drámaírást általában a felülkerekedés egyetlen útjává tette, ez a fájdalom és önvád volt.

Németh László a Sámsonat a társadalmi drámák közé sorolta be. A boszszúmotívum révén valóban szervesen is kapcsolódik a világgépünkhöz, Né-

meth tragikumfelfogásához. Akit az istenek egyszer kelepcebe csaltak, szárnalmas (szörnyeteg), akinek egyszer lenyírták a haját (elveszítette feladatát, küldetését), hiába nő az ki újra, már csak a gyöngeségben, megaláztatásban eltorzult sérelem támad erőre benne. A társadalmi drámák főalakjai nem ideaemberek (ahogy nem az Sámson sem), legfeljebb a dráma végpontján lesznek azzá. A drámai küzdelem tétje ugyanis éppen az ember és eszményeinek kötődése, betölti-e a hős a hivatását, avagy megalkuszik, s hűtlen lesz a beléje átkozott örökhöz. A kiforrott ideaemberek majd a történeti drámákban lépnek színre. Mindez szervezesebb kapcsolatot teremt az írói világgéppel, mint a sokszor emlegetett bosszúmotívum kiírásának szándéka. Kétségtelen, hogy Németh László szépírói munkái többnyire válsághelyzetben fogantak, s bennük jobbra egy-egy negatív érzését vagy tulajdonságát írta ki. Így a művek személyes cselekvést is jelentettek a számára. Az írói katharizsvágy, a lélekmosdatás, a bosszú negatív érzésétől való megszabadulás hangolta fel a Sámson című drámát is, ám kérdés, hogy a felkerekedő indulat kit is vett célba, az alkotáslélektani indíték hogyan értelmezhető? Az alakoskodó, tűró Sámsonban nem Delila megjelenése, majd hangja kelti-e fel végképp és megmásíthatatlanul a bosszúvágyat? Ifjúházás versében Sámson nem a családi élet tetőzetét recsegteti-ropogtatja? Némethben Delilája ellen bősültek az indulatok, s hogy ezt kiírta magából, egy fájo élménykör utolsó jajszavát sikoltotta el. A „bűn”, a Delila-komplexus többé már nem kerül elő műveiben. Árulkodó jel, hogy e drámává ellenpontozott lírai számvetés tanulságát Németh levonta: bár nem váltak el, a férfi és nő útja hosszabb időre elágazott, az író is Sántha Endre és Nagy Imre nyomába lépett. A korábbi nagy szenvedések és szenvedélyek kohója, családos idea ezután átformálódik. A vérszerinti család helyett a Wahlverwandschaft, a Nagy család motívum jelenik meg; az álmokban botorkáló férfivilág” és az „aszszonyrealitás” nem ütközött meg többé, kikerülik egymást, idegenség, később megértés és összetörődés apasztotta be végleg a szépíró számára ezt az élményforrást.

Delilája elleni bosszúvágya érteti meg Németh László groteszk, már-már kegyetlen gesztusát, amikor a Törökvész úti ház pusztulását megtudva, ideges örömeben föltapsolt. A békési menekülés pesti múltjának szégyenfoltját, a „bűnt” is ledörgölte róla, a katasztrófa csak a „lakatját törte le”, talán ezért is érezte úgy a Sámson írásakor, hogy élete legtermékenyebb, egyéniségének leginkább megfelelő, tehát legboldogabb korszaka előtt áll, *felszabadult*, a korábbi megnyírás szégyene múlik, haja nő, ereje visszatér. De mire?

A Sámson-mondának a férfi-nő viszony csak az egyik szólama; e motívum 1945-ben más, égetően aktuális jelentéssel is telítődött. Sámson a filiszteusok elleni korai háborúk hőse volt, születését csodás jelek jövendölték az időben, amikor az Úr a filiszteusok kezébe adta Izrael népét; a rabság negyven esztendejéből húsz évig Sámson volt Izrael bírása. Mondája az i. e. XII—XI. századi zsidó történeti hagyományok része. Haja megnyírása egy filiszteus nő, Delila segítségével, rendkívüli erejének megtörése, rabsága, megaláztatása — a jogaitól, méltóságától megfosztott embernek, 1945-ben, a dráma keletkezése idején pedig konkrétan az európai és magyar zsidóság sorsának lehetséges metaforája is. Andrzej Wajda is kihasználta e bibliai párhuzamot Jakub Gold (alias Sámson) zsidó egyetemista második világ-háború előtt és alatt játszódo történetében, a Sámson című filmben.

Németh László 1944 nyarán még nem sokat tudhatott a zsidó munkaszolgálatosok sorsáról, hisz aligha írta volna egyébként valóban megalázó és értelmetlen katonai behívásról, hogy ennél még zsidó munkaszolgálatos is szívesebben lenne. A dráma foganásakor azonban már feltárultak a szörnyűségek, a túlélők kezdtek hazaszivárogni, a híradásokból, a panasz és a kín vádjaiból most érzékelhette a magyarság nem zsidó része, hogy jogfosztott, népirást túlélő honfitársai milyen képet alkottak magukban a szolidaritásukról. Bibó István írta meg *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányában, hogy a lét és a nemlét kritikus pillanataiban hogyan váltak még a polgári erények is, mint a hivatali kötelességteljesítés, becsületesség, az egyházi előírásokhoz való túlzó ragaszkodás, olykor még a segítőkészség is sebző élményekké, amelyek az üldözött zsidóságból azt az elviselhetetlen érzést váltották ki, hogy az országban — gyűlöleten és gyávaságon túl — a süket értetlenségnek és az idegenségnek olyan foka létezett, amelyet nem lehetett áttörni. Bibó szerint a háború után a magyarság részéről be kellett volna következnie a felelősségvállalásnak, ami elmaradt. Említett tanulmányát éppen ezért, mint személyes számvetést írta meg 1948-ban. A magasrendű művészi együttérzés sugárzik Németh László 1945 kora tavaszán írt drámájából is. A Sámson szövegében a hajnyírás mondai eleméhez ma már hátborgongató élményként asszociálódik a haláltáborokban megkopasztott lányok, asszonyok, fiúk és férfiak százalmas látványa, a hajbálák iszonytató kazla, az erőnek és emberi méltóságnak ez a tömeges megnyírása. Van abban is valami döbbenetes, ahogyan Németh a hajnyírást ábrázolta, illetve értelmezte. Delila a térdein altatta el Sámson, gyanútlan pillanatában a bizalmát szolgáltatva ki, de nem ezerszáz ezüst siklusért, mint a Bibliában, hanem Sámson idegensége, „titka” miatt: „*Titkod volt előttem mindig is, ez volt köztünk a baj*”; „*a titok vett nyirkos karjaiba, / azt kellett megvakítanom — nem téged.*” A közös hazában élő magyarság és magyarországi zsidóság kapcsolatának jellemzője éppen ez az idegenségérzet, kölcsönös gyanakvás, zsidótitokzatosság hírelelése volt. Németh László a zsidóság szeparátumként kezelését, a „kiközösítést” tragikusnak tartotta már a harmincas évek elején, a tényleges jogkorlátozás és jogfosztás, a véres tragédia előtt. A legkomorabb színekkel, mint a nemzethalál egyikét festette le az ellenforradalmi rendszer antiszemitizmusát, „a nagyidai magyarság” tombolását, ami felbontotta „magyar és zsidó nép rendezetlen szimbiózisát” („magyarok és magyarok ügyét!”), „s a két nép jóvátehetetlen polgárháborúban merül alá”. Állásfoglalása halk mellékmotívumként megszólal a drámában is. Sámson és Delilát (zsidót-filiszteust) az idegenség, titok választja szét, Jeftében viszont — „Hol két nép hál egy fődél alatt, / a gyűlölködő vér szerelmet is szít” — „zsidó s filiszteus, két összeférhetetlen, / egy testbe-varrtan tanul megbékélni”. A már említett Wajda-film főszólama, témája is az idegenség, a magány, a hontalanság, Wajda szavaival Sámson-Gold „mindenképpen különbözik környezetétől, kívül s belül... egy arca miatt halálra ítél ember. Mindenhol idegen [...]”

Németh témaválasztását többen is azzal magyarázták, hogy a Sámson-monda nem korlátozta „önmitizálását”. A mítoszválasztást azonban éppen a jelentések, a mese értelmének bizonyos kötöttsége indokolja. A mítoszok a szerző és közönség együttes ismeretanyagán alapszanak, s az emberi viszonyok bizonyos alaphelyzeteit és archétípusait fejezik ki. A dráma az újragalmazással születik, ahogy az író a drámai anyanyelvet — mint Ungvári

Tamás nevezte a mítoszokat — intonálja, ahogyan a kész egyenletet behelyettesíti. Németh 1945-ben egy új korba átesve új helyzetéhez egy „mítoszi méretű kibeszélőt” keresett; amit rendkívül szerencsésen sikerült is megtalálnia, a Sámson-monda sűrítménye mindannak, ami Németh élete empiriájában, élményeiben szétaprózódva jelent meg. Lukács György írta: „A mitológia, konkrét mesék konkrét szimbólumaiba vetíti ki az emberek életérzéseit életük legmélyeb problémáiról. És ezek a mesék nem merevedtek még meg annyira, hogy érzéseltolódások, sőt, elváltozások esetén ne bírják magukba olvasztani ezeket.” A magányosság, elegyíthetetlenség, „idegenség” Németh alapvető emberi élménye volt; ez magyarázza a magyarságon belüli kisebbségkomplexusát is, emlékeztetnünk kell tehát, hogy meglehetősen összetett érzések, a zsidóság sorsáért érzett személyes felelősségvállalás és személyes líra torkollanak egybe a drámában. Ám korántsem Németh „önkénye”, az önmitizálás igényei szerint, maga a Biblia, a mítosz kötöttsége is felkínálja ezt a lehetőséget; az ismertebb Sámson-feldolgozásokban a magány, elhagyatottság ugyancsak hangsúlyt kap, mint például Milton: Küzdő Sámson, vagy Vigny La colére de Samson című művében.

Sámsonnak a drámák világképe, illetve Németh sajátos tipológiája alapján szörnyetegnek kellene lennie, hisz nem töltötte be a hivatását. Németh viszont jellemző módon metatípusként kezelte, a szörnyetegség, hősiesség, sőt szentség között tántorgó élet jelképe volt számára. Nagy részvéttel és együttérzéssel ábrázolt sors. A kivételesség, ahogyan Németh kezén a Sámson-motívum az idők során formálódott, erősíti a lehetőséget, hogy a drámából a zsidóság tiprodásaira is asszociáljunk. Eredendően Sámson Németh László számára egy „elektrai” érzés, az igazság rekedt hangja. Nem kizárt, hogy az oszloptépő Sámson már a szülői házban példája volt az elhamarkodott, indulatos, esztelen cselekvésnek. Németh József, az édesapa nemrégiben közzétett naplórészleteiből legalábbis erre következtethetünk, ő írta, saját türelmetlenségéről, majd „pozitívabb” útra téréséről: „Nem próbálok magamra dönteni Sámsonként az épületet.” Németh Lászlónál a Sámson-motívum a már említett ifjúházas-versében (Gyerekvárón) bukkan fel először; itt a harag felütött feje, a lázadás neve lesz Sámson; a korán megkötözött férj, mint a rab Sámson már-már a tetőt dönti; a lázasztó vad nyugtalanság megfékezését reméli a születendő gyermektől. A versben e motívum nem több az apai hasonlatnál, legfeljebb annyiban, hogy már itt egybekapcsolódott a Delila-jelenséggel, amely a fiatalkori versek tanúsága szerint házasságuk első pillanatától jellegzetes élménye (és témája) Németh Lászlónak. A drámabeli Sámson viszont már elnőtt e belső mitológia összejtjétől. Amikor rom alá temeti mindazt, mit szíve szeretni akart és sértett ereje elért, ellen-séget és reményt, a neve már nem a behemót cselekvés metonímája, Sámson nem szörnyeteg „akiben megvan a nagyság nyersanyaga, de a minta s a példa nem tud kibontakozni benne: erényei daganatszerűen elfajulnak benne”, hanem tragikus hős, drámai szükségszerűséggel cselekvő jellem, akinek ha lehetősége lenne több is, más választása nincsen.

Németh Lászlónak szemére szokták vetni, hogy a zsidóságra kedvenc hasonlata Shylock, Shakespeare *A velencei kalmár* című színművének egyik bosszúszomjas alakja. Ezt az irodalmi párhuzamot egyébként sokan és sokszor megvonták, anti- és filozemiták, különböző időben, különféle indulattal. Németh a szárszói beszédben nem általánosított, hanem meglehetősen konkrét összefüggésben utalt arra a természetes tömeg- és társadalom-lélektani

összefüggésre, hogy az üldözés revánsvágyat ébreszt, a torziót retorzió követi. Maga a gondolat egyébként valamivel előbb megvolt, mint a szerencsétlen Shylock-hasonlat. A magyar élet antinomiái című tanulmányában Németh, azt példázva, hogy az ellenforradalmi rendszer antiszemitizmusa szakadékba vezet, megkérdezte: „M't ért hát el az antiszemitizmus? Azt, hogy itt él mellettünk egy testünkből kidobott, a megbélyegzés iránt különösen érzékeny, sebekkel összefűzött nép, amelynek viszonylagos hatalma folyton nő s amelynek vérmesebb része összeszorított foga mögött ott őrzi revánsszomját.” Németh a szárszói beszédében — bár a holocaustot még nem sejthette — a zsidótörvények miatt már mint befejezett tényre utalhatott a jogfosztottak várható reakciójára, a törvényszerű ellenhatásra, ezt próbálta mérsékelni a beszédbe illően tömör, ám rendkívül sértő és szerencsétlen párhuzammal, amelyet egyébként tanulmánykötetéből kihagyott, Shylock csak a szárszói konferencia jegyzőkönyvében szerepel. Tulajdonképpen tehát nem is a shakespeare-i párhuzammal szemben kellene megállapítanunk, hanem Németh regényeinek zsidó mellékalakjaival illene összevetni, hogy az öszö-vetségi bíráról 1945-ben írt drámájában — bár a bosszúállás a témája — nem shylocki, gyűlölködő, hanem a részvétünket fölkelítő tragikus hőst formált, belső lírával átszőtt fájdalommal és együttérzéssel ábrázolta a szabadságától megfosztott Sámson tipródásait.

A népi írók mozgalmát általában antiszemitizmussal fertőzöttnek tartják ma is; ennek az okát és alapját a legtömörebben talán Bibó István fogalmazta meg Borbándi Gyulának írt megjegyzéseiben: „a népi mozgalom vezető tagjainak csaknem mind volt a zsidókérdésben olyan állásfoglalása, amelyik nagyon árnyalt, nagyon sajátos volt, egyik esetben sem volt antihumánus, de csaknem minden esetben eltért mind az életbevágóan érintett zsidóság, mind egy filozemita humanizmus általános elvárásaitól.” Németh László megítélésekor a legsúlyosabban néhány, éppen a zsidósággal kapcsolatos megnyilatkozása esik latba; minden e kérdésre vonatkozó megállapítása a maga idejében felhördülést váltott ki (bal és jobb felől egyaránt): *A magyar élet anatómiái*, *Egy különítményes vallomása*, *Két nép* — még a háború és az úgynevezett zsidótörvények előtt; a *Kisebbségben* és a *Második szárszói beszéd* a háború alatt, a zsidótörvények idején. 1937-ben azonban volt, aki a zsidóság oldaláról „zsidó öntudattal” védje. Keszi Imre, éppen Németh László említett cikkeiben hallott meg „minden anti- és filoszemitizmuson túli, legmagasabb fokon tárgyilagos” hangot, ami fölkelte benne „a nagy meg- egyezés és testvéri szövetség” reményét. „Bizom benne — írta —, hogy a magyarság velem szembeni állásfoglalását nem más, de a Németh László szava jelzi, Németh Lászlóé, akit magyarságában a legautentikusabbnak, mert a legnagyobbak egyikének ismerem.” 1945 tájt, a *Kisebbségben* és Szárszó után azonban senki nincs, aki a zsidóság részéről rokonszenvvel fordult volna Németh felé. Németh elhelyezkedése a demokráciában problematikussá vált, s ennek két döntő oka volt: egyrészt a zsidóság végtelen csalódása Németh Lászlóban, másrészt az a kíméletlen kritika, amellyel Németh az úgynevezett sztálinizmust kikezdte. 1945-ben azonban Némethet inkább csak a fasizmus üldözöttei részéről fogadták fenntartások; a Moszkvából hazatért emigráció akkoriban még hangsúlyozta, hogy a szellemi életnek Németh mögött álló szárnyára is számítanak. Egy drámához fűzhető asszociációk természetesen nem teszik lehetővé, de szükségessé sem Németh László álláspontjának áttekintését e kérdésben, a dráma elemzése szempontjából a „fo-

gadtatás” az érdekes. Idéztük Keszi Imre kiállítását Németh mellett; el kell tehát fogadnunk a kiindulópontját is. 1937-ben hangsúlyozottan személyes, „zsidó elfogultság” alapján mondott véleményt, arra hivatkozva, hogy „az író igazságát nem az elfogulatlanság méri fel, hanem az az indulat, amit maga ellen vagy maga mellett felkelteni képes”. A kor akusztikája a fontos tehát számunkra, ahogyan a durva és ostoba hangzavarban az egymástól elválasztott irodalomban egyik helyről a másikra áthallatszottak a szavak. S ezt csak méltó példán szabad érzékeltetni, különben a hatást nemtelen, kisszerű érzékenykedésként annullálhatnánk. Németh egy színikritikájában megjegyezte, hogy a Cyrano bevágó, szellemes verselését „Ábrányinak a maga idejében kitűnő, de pötyögő, s finomságtördelő fordítása” nem adja vissza. Ezt olvasva Radnóti Miklós — 1941-ben vagyunk, a későbbiekhez képest szinte még „idilli” időkben — a következőt jegyzi naplójába: „Hogy is adhatna? Hisz nem »mélymagyar«! Mióta csak a »gyökerek« érdeklik fogásunkat, irodalmilag egyre odvasabb lesz és nem bírom már az odvai szagát. Hányingert okoz.” Szellemes, frappáns, s bántó, mint a későbbi Shylock-párhuzam.

Németh László a szárszói beszéd zsidóságra vonatkozó részét a következő mondattal vezette be: „Épp nekem jogom van a zsidókérdésről néhány szót ejtenem; már csak azért is, mert négy éven át csaknem teljesen hallgattam róla.” Németh láthatóan tökéletesen félreismerte a helyzetét, amikor azt hitte, hogy tanácsokat adhat, bárkit is inthet, nehogy a megtorlás követelésében elveszítse a mértéket. Nem érzékelte, amit Bibó István — igaz, utólag — oly tisztán megfogalmazott: a tüntető hallgatás, a burkolt állásfoglalás kevés volt, szükség lett volna az ellenállás és emberség programjának olyan tiszta és világos megjelenítésére, amely többek között a zsidókérdésben is megragadja és mozgósítja a tömegeket. Németh írásaiban találunk ugyan burkolt állásfoglalásokat, amelyek a zsidóság népi elemeire vonatkoznak, mint például az 1943-as nagyváradi beszédében: szolidárisoknak kell lennünk azokkal, akik itthon minálunk s azontúl az egész világon a mi kisebbségi harcunk részesei. Ezt tartom én az igazi népiségnek. A nép nevében óriási gazságokat követnek el a világban. Az ő nevében töltik meg a legborzalmasabb tömegsirokat.” Németh azonban nem érzékelte, hogy ez kevés, elmarad az életbevágóan érintett zsidóság elvárásaitól, s a cselekvés lehetőségeitől, semmiféle jogalapot nem ad valaminő bosszúszomj csillapítására. Igaz, 1943 nyarán már úgy tűnt, hogy a háború befejeződött, Németh Szárszón már múlt időben utalt arra, hogy „a magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét”, akkor még azt remélhették, hogy az ország, benne a zsidóság is megmenekülhet a teljes kivérvéstől. Csak 1945-ben döbrent rá a tévedésére, midőn már lepergett a véres film, s fokozatosan napvilágra jutottak az infernális borzalmak, ekkor érzékelte, hogy írásai milyen visszhangot vertek a kor akusztikájában. Művészként, a Sámson című drámával ezért vállalta a felelősség személyes részét: nagy együttérzéssel ábrázolta a jogaitól megfosztott, páriaként megalázott sorsot. Változatlan maradt viszont régi helyzetértékelése, az nevezetesen, hogy az ellenforradalmi rendszer az első pillanattól a sérelmek majd tragédiák oly tömegét zúdította a zsidóságra, hogy mihelyst erre lehetőség nyílik, a megbékélő humanizmussal szemben felerősödik majd a bosszút követelők hangja.

Térjünk itt vissza rövid időre Békésre, 1945 márciusába. Németh, a Sámsonnal szinte egy időben filozófiai dialógusokat is írt, „[...] a nagy vihar

utáni csöndben kedvem jött, hogy döntő gondolataimat ezen az elvontabb nyelven s azzal a szennyezést kizáró módszeres elővigyázatossággal fogalmaztam meg, amely egy sebészi bemosakodásra emlékeztet.” „A történelmi események olyanok voltak, mint egy ostoba, rám nem tartozó káprázat, amely megakadályoz benne, hogy fontosabb s ami fő, rámtartozó dolgokat végig gondoljak. Ez a káprázat most kívül maradt a kapun s én heteken át ki sem léptem a házból, nehogy újból találkozzam vele.” Már eddig is megfigyelhetjük, hogy Németh László pályaszakaszai a szépirodalom partvonalán átcsapó és a szépirodalomba visszahúzó ihlet árapályában váltották egymást. Általában a nemzetmentő attitűd elakadása vezette át a tanulmányíró impulzusait a szépirodalmi művekbe, áttételesebb, „szennyezéstől mentesebb” megoldásokba, nemegyszer így futott újra elrekedt céljaiért. Innen ered az a látszat, hogy a szépíró leleplezte Némethben a gondolkodót. „Amíg a tanulmányban (s nevelői tisztemben) hihettem, mint farkasokat a tüzzel, a szorongató szépirodalmi témákat is távol tudtam tartani magamtól.” Békésen Németh megint belső körre kényszerült. Mi lehet az a gondolat, amelyért az elakadt, vidékre zuhant írónak érdemes újrafutnia, amit véleményeken és vitákon túl időtálló érvként dobhat be az új világba? Németh, mint tudjuk, élete végéig vállalta, sőt büszke volt a szárszói beszédére, úgy értékelte, hogy „a perc nagysága, a figyelmeztetés komolysága és kockázata tulajdon erkölcsi” szintje fölé emelte. Utaltunk már rá, hogy milyen pszichózis terméke e beszéd. 1943 nyárutóján úgy látszott, hogy már nem a háború az igazi veszély, hanem a békébe való átmenet, nehogy összeomlást hozzon, ne vezessen a rend felbomlásához. Németh épp az „átmenetet” érezte problematikusnak: „Most pedig itt van a háború vége, s minden eszmecsere késő és reménytelen. Az emberek nem meggyőzni és meggyőződni akarnak, hanem ítélni és szerepet játszani.” Félt, nehogy bosszúban-vérben keresztelkedjék az új Magyarország, ezért figyelmeztette az átalakulás vezéreit: „a nemzet keze fölöslegesen be ne véreződjék”; „Más egy osztály likvidálása s más a beléje tartozó embereké”, „a munkára fogáson kívül azonban semmiféle emberi módunk sincs rá, hogy ne legyenek”. A Sámsonban ezt a félelmét fogalmazta meg a művészet elvontabb, áttételesebb nyelvén, a „szennyezést kizáró elővigyázatossággal”, a tragédia komor példázatával megismételt aggodalmát szánta első szónak az új Magyarország számára, amikor a megnyírt haj már valóban kinőtt.

A monda irodalmi adaptációiban Sámson halála általában dicső tett, a megalázott ember utolsó esélye, hogy rabságából kiszabadítsa önmagát. Németh László másként helyettesíti be a kész egyenletet. Jefte küldetése új lehetőséget is felvillant Sámson előtt, menekülést, hazatérést rab népéhez. A szabadság ára nem a halál, hanem a vak erő és józan értelem szövetsége, Jefte szeme lehet a lámpás, amelynek fényénél Sámson elborult ereje utat lelhet, sorsához, népéhez visszajuthat. Sámson azonban mindent elpusztít, nemcsak ellenségeit, a filiszteusokat, hanem Izrael reményeit és önmagát is, mindent, mit szeretni akart és sértett ereje elért. Romhalmaz alá temette az igazi megszabadulás (a nép felszabadítása), az értelmes cselekvés és tisztult humanizmus lehetőségét. Németh egy helyütt azt írta: „Sámson a nép is”; e párhuzam a szárszói beszéd egyik szövegét, az értelmiség hivatását és felelősségét idézi emlékezetünkbe. Németh a tragikus pszutulás képeibe a szárszói beszéd utolsó intelmét — s az egész életmű jövőképét — is beírta, „mind az a hagyomány, küzdés, emlék, amit az izgalomba jött emberiség tán haj-

landó volna fölázdozni”, az értelmiségben, mint egy Noé bárkájában ring, s benne mentheti át magát a nagy rigolórozáson a Jövő nagy utópiája „az osztályok valódi összeölekezése — egy megtisztult értelmiségi kultúrában”. Németh kiállása az átalakulás mellett, és intelme a forradalmi humanizmus nevében, a dráma „szárszói-üzenete” adja a magyarázatát, hogy a tökéletes és kész művet miért nem adta át sem az egymással versengő vásárhelyi folyóiratoknak, sem Major Tamásnak, egyáltalán miért hányódott tizenkét évig. A darab ugyanis éppen egyik lehetséges értelmezése révén, mint a zsidóság sorsmetaforája az általános intelmeken belül felerősítette az óvást, nehogy a zsidóság a megtorlás követelésében elveszítse a mértéket. Németh, amikor a drámát publikálhatta volna, már megtapasztalta, hogy e gondolat „szennynevezésmentes”, művészi megfogalmazása is csak ingerültségre, elutasításra talált volna. A darab valószínűleg akkor került a legmélyebben az irattömegbe, mikor a háborút követő első megrendülések után újból felszisszent az antiszemitizmus, néhány városban pogrom is tombolt. Jefte józan szeme nem szolgáltathatta ki a tehetetlen Sámson-t a céljától elsodró szennyestajtékoknak.

Németh László nyilván pontosan emlékezett a széndékaira, bármennyire hitelesen adta is elő a kézirathányódás történetét, számára a darab azon a napon, amikor bekísérték s egyes korábbi írásai — főként a szárszói beszéd — miatt már-már a börtön kapujában érezhette magát, aktualitását veszítette. Hogyan értelmezzük akkor a későbbi „megkerülést”? 1958-ban látta újra időszerűnek Szárszó „üzenetét”, vagy már közömbösnek vélte az egykori indítékot, s csak darabmentési szándékkal vette elő a Sámson-t? Németh önéletrajza szerint 1954-ben kezdődő betegsége, főként a XX. kongresszus, az 1956-os olvadás után „programfeladata” kéziratban maradt munkái megmentése volt. Eközben — már Sajkodon — ugyanaz az életrelobbanás, „reménykedő vergődés” jellemezte, mint 1945-ben Békésen, „mintha szellemi erőm egy részét visszakaptam volna” — írta. Lehet, hogy az érzés azonossága, Békés és Sajkod „idillje” — „a történelmi események zűrzavarából kiszabadult alkotó ember állapota” — kívántatta meg vele újra a drámát? Sámsonról, a kinőtt hajról, visszatérő erőről újra mint sorsmetaforájáról nyilatkozik: „mint Sámson a malombörtönben, a kinőtt haj s a visszatérő erő összefüggését” kezdi gyanítani. E keretbe jól beleillene a Sámson-dráma mentése az életmű javára. A darabot azonban Németh 1957-ben, egy rendkívül súlyos történelmi krízis után adta ki a kezéből, ma már tudjuk, egy újabb korszak nyitányaként. A mű születése és „újjászületése” között kísérteties tehát a hasonlóság, nemcsak az életérzésben, hanem sorsfordulókhoz fűződő kapcsolatában. Az 1958-as Sámson-előszó szerint „inkább egy technikai feladat volt az, amely a hajhasonlat drámai kiaknázását” 1945-ben Békésen megkívántatta vele. Higgyünk-e annak a Németh Lászlónak, aki korábban a történelem elé vetette magát, hogy most, az 1956-os földrengés, a személye körül is felpezsgő izgalmak, az utcai harcok idején sebtiben írt cikkek, a novemberi kószálások, tanácskozások, talán rejtőzködés, decemberre kialakult morális válsága, a tihanyi menekülés, 1957-es Kossuth-díja (és érzelemvihara) után éppen egy fiókból előkerült, porosodó darabbal (sikeresen megoldott verstechnikai leckével) akart a nyilvánosság elé lépni? Írói alkata, elkötelezettsége szerint a Sámson-drámával is választ kellett adnia időszerű kérdésekre, ahogyan az esszéista is súlyos mondanivalóval jelentkezett a Kortárs első számában, a *Magyar műhely* című tanulmányal. Nem mond-e

ellent e feltevésnek, hogy Németh csak stilárisan változtatott, s azt is alig, a szövegen? Tudjuk, a művön a közreadás is „alakíthat”, az olvasóban készül el végleg. A Sámsonnal is megtörtént az a csoda, amely csak a legnagyobb művekkel szokott megtörténni: új és új jelentésrétegek, aktualitások forogtak ki a rostjaiból. A Sámson változatlan, tizenkét éves szövegében Németh rátalált az öt 1956 után foglalkoztató problémákra, sőt, az őszi események — a sodrából kijött, vakon felbőszült, s bőszülésében tovább izgatott nép — metaforájára.

A szellemi élet 1956 november-decemberi eseményeit nem ismerjük, felátatlanok a dokumentumok, megíratlanok vagy kiadatlanok a memoárok; a történetkutatás egyelőre még nem érzi a kellő távlatot. Ezért inkább csak sejtethetjük azokat az élményeket, amelyek ez időből Németh lelke tartalmát fedő szimbólumként tapadhattak a Sámson-drámára. Németh sajátosan ítélte meg 1956 fokozatosan fölörgő eseményeit, „a reménynek és elkeseredésnek az a veszedelmes robbanó elegye, amely a nemzetet eltöltötte, az irodalom körül kezdett lángra kapni” — írta; nem találta kívánatosnak az írók szerepét és dicsőségét, akiknek a belobbant lángot kellene táplálniuk. Minden erejével épp ettől a kémiai kísérlettől szerette volna az írók jobbait elvonni; gyanakvással figyelte a hangadókat. „Annak persze örültem” — írta —, „hogy a légköri nyomás enyhül, s nemcsak nekem nem kell tovább fordítanom, de az irodalommal együtt sok más elnyomott dolog is felgyöngyöz ebben az országban [...] megerősítették hitemet, hogy a szocializmus elvei helyesek, a nemzetet erősítik, csak az emberek nem megfelelőek, akik indulataik és érdekeik szerint alkalmazozzák [...] Azok az emberek, akik e gyűléseken s a sajtóban a szabadság hőseivé kezdtek nőni, fölöttébb gyanúsak voltak a szememben. Furcsa volt látni, hogy [...] most mint az irodalom felszabadítói merülnek fel.” „Bizalmatlanságom s tán féltékenységem is a vakmerő vitorlázók iránt, akik az ő gyűlésükkel, zszurnalisztikájukkal nemcsak a nemzetet vitték veszélyes fákra, de az irodalmat is a sekélyes népszerűség-hajhászó zszurnalizmus felé. Olyan célokat akartam a távolabbi égtájakra írni, amelyek a szocializmus távolabbi törekvéseivel összhangban vannak [...]” Németh 1956 tavaszától többnyire Sajkodon tartózkodott, de amikor meghallotta, „hogy a sodrából kijött nép mit csinál”, hogy folyik a pesti utcán a vér, lövöldöznek, fölrohant, „két kézzel írni” a cikkeket: „már ott állt előttem a veszély, a közeli, hogy a nemzet szent felindulásában a bosszúvágy sugalmazóira hallgatva olyasvalamit talál elkövetni, amit nem lehet többé jóvátenni”. Németh félt, hogy „a magyarság bevérzi a kezét”. Biográfusa, Vekerdí László szerint „Valószínűleg ez volt Németh László életének legnehezebb pillanata, ez a három nap, november 1-től november 4-ig. Hivatkozhatott volna sérelmekre, föltámadhatott volna benne az annyszor szemére hányt »megalomániás hiúsága«, »önszeretete«, hiszen az üldözések s a rákényszerített munka miatt betegedett meg, s míg ő fordítások gályapadjára kényszerült, csillagászati nagyságrendekkel kisebb kollégái meseautókon száguldoztak a meggyötört nép közt, s lám, neki, a mellőzöttnek a legfőbb gondja a honi szocializmus védelme volt.” Németh László 1956-ban írt cikkeit nem adták ki újra mindmáig, ám elég sokat idézték, többé-kevésbé ismertek. Az író hitet tett bennük az 1945-tel elkezdődött szocialista fejlődés folytonossága mellett, a vívmányok védelmében szólalt meg, *Pártok és egység* című cikkében leszögezte például, hogy „Magyarország az elmúlt évtizedben elég messze haladt a szocializmus útján, voltaképp-

pen szocialista állammá lett”. A korábbi ellentétekre utalva írta: „A vita inkább akörül volt, hogy szocializmusunk a külföldi patronok hű másolása legyen-e, vagy az általános elveknek a magyar természethez, gazdasági helyzethez idomuló alkalmazása. A vita most eldőlt, eldöntötte a meg nem kért nemzet. De a döntés nem a szocializmus, csak annak tőlünk idegen formája ellen történt.” Kevésbé szokták viszont idézni, hogy Németh az 1948 után felbomlott pártok 1956 őszi újjáalakulását elhamarkodottnak tartotta, ám, ha így történt, szükségesnek vélte egy közös szocialista deklaráció kibocsátását: „a pártok külön célja, feladata ezen a közösen elismert, nem nagy számú elven túl kezdődne, s az általuk képviselt társadalmi csoportok külön érdekeiben gyökerezne.” „[...] nagyon fontosnak tartanám” — írta —, „hogy a kormánykoalíció pártjai, de lehetőleg minden párt: közös nyilatkozatot adjon ki, amelyben a szocializmus néhány nagy elve mellett, mint a gyárak állami kézben tartása, bizonyos alacsony (25—40?) holdszám fölötti birtokok vissza nem adása, hitet tennének. Nagyon szép lenne, ha néhány olyan elvben is megegyezhetnének, amely a szocializmus sajátos helyi jellegét is hangsúlyozhatná, mint például a munkásság részesedésének kimondása az ipar és kereskedelmi vállalatok vezetésében és jövedelmében, vagy a laza-, önkéntes, hegyközségszerű szövetkezetek támogatása.”

A november 4-e utáni napok történetét, Németh tárgyalásait, a végigbeszélgetett nappalokat és éjszakákat Vekerdi rébuszokban beszéli el, a „nép sorsáért felelősséget érző s vállaló két szándék” mind élesebb és ellenségesebb szembekerüléséről ír, jelzi, hogy „harcuk mögött föllobban a lelkiismeretlen bűjtogatók által szított »hazafias« hangulat s nyomában óhatatlanul a régi rend [nyilván a rákosizmus] uralma s a bosszú.” Mi is történt tehát? Pontosán nem tudjuk, nagyjából sejthető, hogy Németh a felszított indulatok csillapítása és a megegyezés érdekében dolgozott. A dráma értelmezéséhez jelenleg is inkább a következmény az érdekes: Németh, mint mindenkor, ha közéleti események forgószelvébe került, most is félrevágódott, elszigetelődött a vele hasonlóan felelősséget érző író társaktól és a politikától egyaránt; „olyasféle helyzetbe kerültem, mint a Galilei megírása után” — jegyezte be vérnyomásnaplójába. Tudjuk, akkor a pályatársai árulónak bélyegezték; „mint egy író-Görgy élek itt a Balaton szélében” — jellemezte 1957 áprilisi naplóbejegyzésében „cserkészi szép tette”, „az utána következő két hónap köszálásának, zúgó füllel hallgatott tanácskozásának” a következményeit. Németh 1956-ban szilárdabban állt a szocializmus mellett, mint a párttag írók többsége, ennek ellenére a politika ellentmondásosan, szinte kompromittálóan ítélte meg Németh szerepét; egyfelől Kossuth-díjat kapott 1957 tavaszán, másfelől viszont — ahogyan azt *A népi íróról* című elméleti állásfoglalás is tükrözi — keményen megbírálták, úgy mond Németh a „harmadikutas”, nacionalista vonalat melegítette fel az ellenforradalom körülményei között. Úgy találták, hogy Németh szocializmusképe szemben áll „az egyetlen létező szocializmussal, amely a Szovjetunióban már megvalósult, és amely hibák ellenére az elmúlt 13 év alatt hazánkban is jelentős sikereket ért el.” Holott nyilvánvaló, hogy Németh nem az „idegen” és a „magyar” szocializmust állította szembe, hanem a nemzeti sajátosságoknak olyan hangsúlyait tette ki, amelyek ma már azonosak szovjet és más szocialista országok pártdokumentumaival. Németh azonban szovjetellenes hírbe keveredett, s hogy e gyanút ledörgölje magáról, sok mende-monda tárgyát képező szovjetunióbeli útra vállalkozott, amikor nemzedéktársai egyike-másika még

börtönben ült. Németh láthatóan okult a történelemből és a korábban törtétekből. Megtanulta például, amit a faji törvények idején még nem érzékelt, hogy az általános és elvont állásfoglalásokat meg kell tisztítani a hozzáptadó kétértelműségetől. 1956 körüli burkolt állásfoglalásait (a méltánytalanságokat például a legkritikusabb percekben sem írta sem a szocializmus, sem a szovjet népek rovására, „a forró napok” alatti cikkeiben a Szovjetunió népeiről tisztelettel szölt) már nem érezte elegendőnek, szovjetunióbeli útján igyekezett minden kétértelműséget eloszlatni afelől, hogy a „magyar út” nem azonos a szovjetellenességgel, az antibolsevizmussal.

1957 felől nézve a dráma más megvilágítása érvényesül. Az egyéni sérelem személyes, Németh Lászlóra vonatkozó hangsúlyai ellenpontjaként a bosszú elvetése Németh László 1956-os „mérséklő” attitűdjét tükrözi. Másfelől Sámson = a nép értelmezés válik teljesebbé. E párhuzam, mint láttuk már, 1945-ben is földerengett, de még halványabb fénnel, Sámson inkább csak a népnek az átalakulás vezérkarába került részét allegorizálhatja, a bosszúról a még rab nép fölszabadtása érdekében kellene lemondania. Németh 1962-ben pendítette meg, hogy „Sámson a nép is”; érvelése azt sejteti, hogy 1956 élménye már beleszűrődött a drámába, a jelentését finoman áthangolta: „Hisz a Sámson a nép is” — írta —, „aki, a malom barmává vetetten is, érzi a haja növéstét s míg szégyent hord, gyengeséget színlel, tudja, hogy van, nő valamije, ami az ereje lesz. A tehetetlennek látszó szívósság benne sem téveszthető össze a kivérzettséggel.”

Németh László a színpadot szöszéknek tekintette, „a forrongó magyar jövő vitapódiumának”. A harmincas években e pódiumról számos alteregója hirdette nézeteit, olykor művészi tehertételként is. Sámson, mint élő, szenvedő hús-vér hős lép a deszkákra, az írói üzenet, mint említettük, a mű mélyébe íródott be. Az író álláspontját hordozó alak azonban itt is megjelenik, de már csak mellékbolygóként.

Az új olvasatban is Jefte szimbolizálja Németh László emberségét, 1956-os félelmét, nehogy a felindult vak erő, a bosszúszomj a fürdővízzel együtt kiöntse a gyereket, a romlott szocializmussal magát a szocializmust.

1958-ban azonban már nemcsak ez az újabb jelentésréteg forgott ki a darab rostjaiból. Sámson (a dráma) ekkor szabadult fel igazán a különféle írói korszakok „malombörtönéből”, az olvasók tudatában a mű — egyes jelentésrétegeket rekapitulálhatóan megörző — gazdagsága Németh László emberségének szintetikus üzeneteként készült ugyanis el.

Mit tehetünk ehhez még hozzá? Legfeljebb Németh László egyik gondolatát: „A remekmű is: világ, ki mondhatja, hogy az utolsó fátylat is levonta róla — hogy egészen érti.”

JEGYZETEK

E Sámson-értelmezés régi keletű; első töredékes megfogalmazása is már 1977-ben elkészült polemikus jegyzetek formájában. Ezeket *Monostori Imre: Hit nélkül nem lehet élni* című (Új Írás, 1977/5. sz.) részleteiben kiváló, egészében azonban vitatható Sámson-elemzése inspirálta. Végző soron neki köszönhetem az indítékot, az itt-ott megörzött, névtelenül idézett mondatokat cáfoló polemikus hang ezt kívánja megörökíteni. Szerencsémre *Grezsa Ferenc* (Németh László vá-

sárhelyi korszaka, Szépirodalmi, Bp. 1979), *Sándor Iván* (Németh László üdv-tana, Gondolat, Bp. 1981) és *Kocsis Rózsa* (Minőségeszmény Németh László szép-írói műveiben, Magvető, Bp. 1982) alapvető munkái nem mentettek fel a tanulmányterv kidolgozása alól; ha nem is támaszkodtam rájuk, láthatóan vitánk sincs, döntse el az olvasó, érdemes volt-e korábbi foganású, de csak most kidolgozott képet az ő kiváló értelmezésük mellé kivetíteni.

A Sámson ősbemutatója 1965-ben volt, igaz, amatőr előadásban, s nem 1983-ban, ahogyan a közvélemény számontartja a gyulai szabadtéri (illetve a békéscsabai kőszínházi) bemutatót. Ez az aprócska tény, úgy látszik kihullott az életműsorozat „adattárából”, noha Németh is megörökítette (Utolsó széttekintés, 96. l.) egyébként pontatlanul. A darabot egyetemisták vitték színre (s nem a debreceni tanárok) az úgynevezett egyetemi templom lépcsőin és oszlopcsarnokában, a KLTE nagyterdei főépülete szomszédságában (s nem a Nagytemplom előtt). Érdemes név szerint is megörökíteni, hogy ezt az előadást ugyancsak *Rencz Antal* rendezte, mint 1983-ban az „ősbemutatót”; Sámson akkori alakítója, Nagy Attila „elődje” Gali László, a debreceni Csokonai Színház mai igazgató-főrendezője volt.

Az idézeteket az érdeklődő olvasó — a stíluselemként használt Németh-kifejezések kivételével — az alábbi helyeken találhatja meg:

A Sámson szövegváltozatra hozott példákat a *Szerettem az igazságot* című drámagyűjtemény II. k. 25., 39., 42., 43., 46. oldalán; a további idézeteket uo. a 21., 14., 15., illetve 26. oldalon.

Az Előszó a *Sámson*-hoz című írásra lépten-nyomon hivatkozom, a hiányzó forrásmegjelölés tehát erre vonatkozik. L. *Megmentett gondolatok* 268—273. l.

Békést, 1945-öt, „a nagy vihar utáni csöndet” a *Homályból homályba* című életrajzi gyűjtemény II. kötetéből, közelebről a 10. és 9. oldaláról vett idézetek mutatják be; uo. a 305—313. oldalon található az 1956—57. körüli helyzetet jellemző szemelvények; a Sajkodon visszatért erőt a *Kísérletező ember* (Magvető, Bp. 1963) 525.; „a cserkészi szép tettet” uo. az. 503., az „író-Görgy” párhuzamot az *Utolsó széttekintés* 21., illetve Vekerti László: Németh László (Szépirodalmi, 1970.) c. könyvének 293. oldaláról vett idézet mutatja be.

A *Második szárszói beszéd* ma legegyszerűbben a *Szárszó, 1943* (Kossuth, 1983) című könyvben található a 214—226. l. között. Az idézetek a 219., 221., 225. oldalon olvashatók. E beszéd értékelését l. *Megmentett gondolatok* 640. l.

„A mű nálam koncipiálás dolga — l. Németh László és Németh Antal levélváltása, *Itk.* 1978. 5—6. sz. 697. l.

A családi ház, mint bűnjel, e korszaka konfliktusa: *Megmentett gondolatok* 247 l.; a mondanivaló „a darab mélyébe van beírva”, továbbá Sámson = a nép: *Megmentett gondolatok* 388., illetve 387. l. A magyar és zsidó nép szimbiózisáról, valamint A magyar élet antinómái című tanulmányból vett további idézeteket l. A *minőség forradalma* (Magyar Élet, Bp. 1940) IV. k. 62—64. l.

Gyerekvárón c. versét l. *Homályból homályba* II. 350. l.

A Nagyvárad-i beszéd idézett része *Az értelmiség hivatása* (Turul, 1944) 35—36. oldalán olvasható.

„Mint farkasokat a tüzellel” l. *Kiadatlan tanulmányok* I. 594. l.; az „idill” értelmezését *Megmentett gondolatok*, 233. l.

A *Pártok és egység* című cikk az Új Magyarország, a Petőfi Párt (Nemzeti Parasztpárt) napilapja vezércikkéként jelent meg 1956. november 2-án (I. évf. 1. sz.)

A tanulmány záró idézetét l. Németh László: *Lányaim* (Magvető, Bp. 1962) 28. l.

A további idézetek lelőhelye:

Kristó Nagy István: A Tanú tanújaként 7. r. Csongrád megyei Hírlap 1980. aug. 31.

Veres Péter: Az ország útján (Szépirodalmi, Bp. 1965) 111. l.

A. Wajda nyilatkozatát l. Bikácsy Gergely: Wajda (Gondolat, Bp. 1975/86. 1.)
Lukács György: A modern dráma fejlődésének története (Magvető, én. 2. kiad. 125. l.)

Németh József naplója idézett részét l. Forrás, 1948. 8. sz. 58. l.

Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című munkája ma a Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus (Gondolat, Bp. 1984) című kötetben férhető hozzá.

Bibó István: Levél Borbándi Gyulához című írása idézett részét l. Bibó István összegyűjtött munkái 3. k. 825—826. l. [Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Bern) kiadása, 1983].

Keszi Imre: Németh László és a zsidóság, Libanon füzetek 9. Bp. 1937. 1., ill. 8. l.

Radnóti Miklós naplórészletét l. Kritika, 1982. 8. sz. 39. l.

Vekardi László: Németh László (Szépirodalmi, Bp. 1970) 293., 295., illetve 296. l. A népi írók című határozatot l. többek között Kortárs, 1958. 7. sz. 3—26 l.

DÉRY TIBORRAL